Applied Issues in Islamic Education
Print ISSN: 2588-3151 Online ISSN: 2588-4077
Organization for Educational Research and Planning
Research Institute for Education
Academy of Scientific Studies in Education

# Developing an Educational Program to Enhance Emotional Maturity Based on Islamic Teachings, and Evaluating Its Effectiveness on Moral Intelligence

**Sajjad Mohammadi[1] | Ahmad Sadeghian[2]✉ | Abolghasem Asi-Mozneb[3] | Saeed Vaziri[4]**

1. Ph.D. student in Counseling, Counseling Department, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd, Iran. **Email:** mohammadisajjad65@gmail.com
2. **Corresponding Author**: Assistant Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd, Iran. **Email:** ahmadsadeghian31@yahoo.com
3. Assistant Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd, Iran**. Email:** mozneb1@iauyazd.ac.ir
4. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd, Iran**. Email:** s.vaziri@iauyazd.ac.ir

**Article Info**

**Article type:**
Research

**Received:** 13 March 2024
**Revised:** 31 May 2024
**Accepted:** 21 June 2024
**Published:** 15 July 2024

**Keywords**
Emotional Maturity,
Islamic Teachings,
Moral Intelligence.

**ABSTRACT**

**Objective:** This study aimed to develop an educational program to enhance emotional maturity based on Islamic teachings and to evaluate its effectiveness on moral intelligence.
**Method:** The research employed an exploratory mixed-methods approach (qualitative and quantitative). In the qualitative section, thematic analysis was conducted using a deductive approach, while, in quantitative section, we utilized a quasi-experimental design with a pre-test, post-test, control group, and a two-month follow-up period. The content validity index of the educational program was determined by experts, achieving a satisfactory agreement level of 0.88. The sample consisted of 80 senior high school students (40 boys and 40 girls) from Isfahan, selected through multi-stage random sampling and randomly assigned to control and experimental groups (20 boys and 20 girls in each group). The experimental groups received the educational program in ten 90-minute sessions, while the control group did not receive any training. The research instrument was the Moral Intelligence Questionnaire by Lennick, D. and Kiel, F. (2005). Data were analyzed using repeated measures ANOVA.
**Results:** The results indicated that the educational program significantly increased moral intelligence and its dimensions (integrity, responsibility, compassion, forgiveness) in the post-test and follow-up stages ($P<0.05$).
**Conclusion:** The findings confirmed the effectiveness of the educational program in enhancing emotional maturity based on Islamic teachings on the moral intelligence of senior high school students, thereby internalizing the concept of Islamic education in them.

**Cite this article**

Mohammadi, S., Sadeghian, A., Asi-Mozneb, A., & Vaziri, S. (2024). Developing an Educational Program to Enhance Emotional Maturity Based on Islamic Teachings, and Evaluating Its Effectiveness on Moral Intelligence. *Applied Issues in Islamic Education*, 9 (2), 89-108.
https://dx.doi.org/10.61186/qaiie.9.2.89

© The Author(s). Publisher: Academy of Scientific Studies in Education.

مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی
شاپاالکترونیکی: ۲۵۸۸-۴۰۷۷ شاپا چاپی: ۲۵۸۸-۳۱۵۱
پژوهشکده مطالعات آموزش‌وپرورش
وزارت آموزش‌وپرورش سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
پژوهشکده تعلیم‌وتربیت

# تدوین برنامه آموزشی ارتقای بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و ارزیابی اثربخشی آن بر هوش اخلاقی

**سجاد محمدی[۱]| احمد صادقیان[۲]✉| ابوالقاسم عاصی‌مذنب[۳]| سعید وزیری[۴]**

۱. دانشجوی دکترای مشاوره، گروه مشاوره، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران. **رایانامه:** mohammadisajjad65@gmail.com

۲. **نویسنده مسئول:** استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران. **رایانامه:** ahmadsadeghian31@yahoo.com

۳. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران. **رایانامه:** mozneb1@iauyazd.ac.ir

۴. استادیار، گروه علوم تربیتی، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران. **رایانامه:** s.vaziri@iauyazd.ac.ir :

**اطلاعات مقاله**

**نوع مقاله:**
پژوهشی

**دریافت:** ۰۲ فروردین ۱۴۰۳
**بازنگری:** ۱۱ خرداد ۱۴۰۳
**پذیرش:** ۰۱ تیر ۱۴۰۳
**انتشار:** ۳۰ تیر ۱۴۰۳

**کلیدواژه‌ها**
بلوغ عاطفی،
آموزه‌های اسلامی،
هوش اخلاقی.

**چکیده**

**هدف:** پژوهش حاضر با هدف تدوین برنامه آموزشی ارتقای بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و ارزیابی اثربخشی آن بر هوش اخلاقی انجام شد.

**روش:** روش پژوهش، ترکیبی اکتشافی (کیفی و کمّی) است. و در بخش کیفی، تحلیل مضمون به روش قیاسی و در قسمت کمّی نیمه‌آزمایشی با طرح پیش‌آزمون- پس‌آزمون با گروه گواه و دورهٔ پیگیری دوماهه است. میزان شاخص روایی محتوا بسته آموزشی توسط متخصصین تعیین و توافق تخصصی معادل ۰/۸۸ به‌دست آمد که نشان‌دهنده توافق مطلوب است. حجم نمونه از بین دانش‌آموزان دختر و پسر دوره متوسطه دوم شهر اصفهان، ۸۰ نفر (۴۰ نفر پسر و ۴۰ نفر دختر) به روش نمونه‌گیری تصادفی چندمرحله‌ای، انتخاب و به‌صورت تصادفی به گروه کنترل و آزمایش در دختران و پسران (هر گروه ۲۰ نفر) تقسیم شدند. گروه‌های آزمایش در ۱۰ جلسه ۹۰ دقیقه‌ای، بسته آموزشی را دریافت کردند و گروه کنترل آموزشی دریافت نکرد. ابزار پژوهش، پرسش‌نامه هوش اخلاقی لینک و کیل (۲۰۰۵) بود. برای تحلیل داده‌ها از آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌های مکرر استفاده شد.

**یافته‌ها:** نتایج نشان داد بسته آموزشی، بر افزایش هوش اخلاقی و ابعاد آن (درست‌کاری، مسئولیت، دل‌سوزی، بخشش) در مرحله پس‌آزمون و پیگیری، تأثیر معناداری داشت ($P<۰/۰۵$).

**نتیجه‌گیری:** یافته‌های این پژوهش در مجموع اثربخشی بسته آموزشی ارتقای بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی بر هوش اخلاقی دانش‌آموزان متوسطه دوم را تأیید کرد تا موضوع تعلیم و تربیت اسلامی در آنان درونی شود.

**استناد**

محمدی، سجاد، صادقیان، احمد، عاصی‌مذنب، ابوالقاسم، و وزیری، سعید (۱۴۰۳). تدوین برنامه آموزشی ارتقای بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و ارزیابی اثربخشی آن بر هوش اخلاقی. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۹ (۲)، ۱۰۸-۸۹.
https://dx.doi.org/10.61186/qaiie.9.2.89

**ناشر:** پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.

© نویسندگان.
CC BY NC

## مقدمه

با گسترش روابط و پیچیده شدن تعاملات انسانی، ضرورت توجه به اخلاق و ارتقای هوش اخلاقی[1] در دانش‌آموزان و نیز سنجش و تعیین وضعیت آن در مدرسه، به یکی از مهم‌ترین مسائل و دغدغه‌های متولیان تربیتی در نظام‌های آموزشی مورد تأکید بیش‌تری قرار گرفته است (مالون[2]، ۲۰۲۰؛ غفوری و صالحی، ۱۳۹۹، ۱۰۸). بر اساس دیدگاه بوربا، هوش اخلاقی توان تشخیص درست از نادرست، داشتن اعتقادات اخلاقی[3] قوی و عمل به آن‌ها و رفتار در جهت صحیح و درست تعریف می‌شود (بوربا[4]، ۱۴۰۰، ۱۷). هوش اخلاقی به این حقیقت اشاره دارد که انسان به‌صورت ذاتی اخلاقی یا غیر اخلاقی متولد نمی‌شود، بلکه یاد می‌گیرد که چگونه خوب باشد، یادگیری برای خوب بودن، شامل ارتباطات، بازخورد، جامعه‌پذیری[5] و آموزش است که هرگز پایان‌پذیر نیست (لامع‌راد و ابراهیمی‌مقدم، ۱۳۹۸، ۵۷).

براساس مدل لینک، کیل و جردن[6] (۲۰۰۸، ۲۰۱۱) هوش اخلاقی در برگیرنده چهار بُعد شامل درست‌کاری، مسئولیت‌پذیری، بخشش و دل‌سوزی است (بوربا، ۱۴۰۰). از این‌رو انسان برای رفتار اخلاقی بیش از هر چیز به این مؤلفه‌ها نیاز دارد تا بتواند در برابر هرگونه فشاری که رفتارهای مربوط به منش استوار زندگی اخلاقی را تهدید می‌کند، مقاومت کند (بوربا، ۲۰۱۸). بنابراین رشد مسائل اخلاقی در دوران نوجوانی بسیار مهم است؛ زیرا نوجوانانی که به هردلیلی نتوانسته‌اند مهارت‌های هوش اخلاقی را کسب کنند، به دلیل وجدان متزلزل، ضعف در مهارکردن تکانه‌ها و امیال، رشدنیافتگی حساسیت‌های اخلاقی و باورهایی که به‌طور نادرستی هدایت شده‌اند، در معرض خطرهای جدی قرار دارند (افتخاری، مسلمی، افتخاری و سماوی، ۱۴۰۰، ۸).

از طرفی احساسات قادر به شکل دادن به رفتار هستند و بلوغ عاطفی[7] به توانایی فرد در درک و کنترل احساسات اشاره دارد. بلوغ عاطفی نه‌تنها در تنظیم رشد اخلاقی نوجوان کمک می‌کند (باغ[8]، ۲۰۱۸)، بلکه می‌توان از طریق آرامش در مواجهه با شرایط دشوار نیز مشاهده کرد (سوانکار[9]، ۲۰۱۸). بلوغ عاطفی یعنی بالغ بودن از نظر عاطفی و کسی که به بلوغ عاطفی رسیده، می‌تواند واقع‌بینانه فکر کند و درک کند و از نظر عاطفی هم از نظر فکر و هم در رفتار پایدار است (رفقیاواتی، ساپوتری، اوکتاویانی، نوروهماه، هندایانی[10]، ۲۰۲۱)، علاوه‌بر این، عاطفه توانایی فرد برای ارزیابی و درک و تفسیر آن‌چه در زمان‌های خاص اتفاق می‌افتد است (ورما، سریواستاوا و دوبی[11]، ۲۰۱۸). فردی که از لحاظ عاطفی بالغ است، تمام عواطف خود را می‌شناسد و نحوه ابراز وکنترل آن‌ها را نیز می‌داند (دانشور و صداقتی‌فرد، ۱۴۰۲، ۳۴). بنابراین، بلوغ عاطفی نشان‌دهنده بهزیستی عاطفی فرد است و می‌تواند هر دو حالت مثبت و منفی را در زندگی روزمره بپذیرد (ورما و همکاران، ۲۰۱۸).

برخی افراد اگرچه از نظر جسمی به بلوغ می‌رسند، ممکن است هرگز از نظر عاطفی و هیجانی به بلوغ نرسند. بلوغ عاطفی توانایی مدیریت عواطف توسط خود فرد و ارزیابی احساسات دیگران در ارتباطات بین

---

1. Moral Intelligence
2. Malone
3. Moral beliefs
4. Borba
5. Sociability
6. Lennick, Kiel, & Jordan
7. emotional maturity
8. Bagh
9. Suvankar
10. Rifqiawati, Saputri, Oktaviani, Nurrohmah & Handayani
11. Verma, Srivastava & Dubey

فردی جهت اخذ تصمیمات مناسب است، که برجسته‌ترین علائم آن تحمل ناملایمات و بی‌تفاوتی به محرک‌هایی که به فرد تأثیر منفی می‌گذارند، می‌باشد (رافیدالی[1]، ۲۰۱۷). در واقع آن‌چه در قالب کمبود روحی و اخلاقی و به شکل ناسازگاری با جامعه و ناآرامی و اضطراب، تحمل نکردن موفقیت دیگران و ایجاد موانع روحی و مادی بر سر راه آن‌ها و یا افسردگی دیده می‌شود، نتایج همین چالش و ناآگاهی از بُعد عاطفی است (نجفی، متقی، نصرتی هشی، ۱۳۹۴، ۵۱).

از طرفی امروزه بیش از هر زمان دیگری، ضرورت تفکر و اندیشه در باب تأثیرگذاری اعتقادات دینی معنویت اسلامی بر تمامی امور انسانی به‌ویژه مسائل عاطفی و روحی احساس می‌شود (رضائی سلطان‌آبادی، کدیور و سعدی‌پور بیابانگرد، ۱۴۰۲، ۵۷) در قرآن این مقوله هم در مبانی نظری و هم در بخش عملی به‌خوبی تبیین شده است. علاوه‌بر الگوی عملی شیوه تربیتی پیامبر، که بر قرآن مبتنی بود و رابطه خدا و بندگان که بر محبت و عواطف مبتنی است در برنامه جامع تربیتی قرآن، یکی از مهم‌ترین مبانی تعلیم و تربیت، مبحث عاطفه است، به‌گونه‌ای که به‌عنوان یکی از توانایی‌ها و استعدادهای هشت‌گانه انسان[2] درکنار عقل مطرح، و توانمندی‌های گوناگون او را سبب می‌شود. این آگاهی برتنوع ابعاد شخصیتی انسان و باور این‌که یک عامل نمی‌تواند ابعاد مختلف وجود انسان را شکوفا کند، علتی است بر این‌که قرآن قائل به تعدد شیوه‌های تربیتی مبتنی بر این ابعاد و جنبه‌های گوناگون است (نجفی و همکاران، ۱۳۹۴، ۵۱).

بنابراین با توجه به اهمیت مسئله و هم‌خوانی این موضوع با تعالیم انسان‌ساز اسلام در حوزه اخلاقیات، یکی از بهترین راه‌حل‌ها برای برون‌رفت از مشکلات اخلاقی، که در این پژوهش نیز بر آن تأکید می‌شود، ارتقاء هوش اخلاقی و هم‌چنین عامل‌های اثرگذار بر هوش‌اخلاقی در آموزه‌های اسلامی است. به این دلیل از جمله متغیرهای نوجوانان که می‌تواند تحت تأثیر آموزه‌های دینی، رشد هوش اخلاقی و ارتقای اخلاقیات و رشد و تعالی آن‌ها را تحت‌الشعاع قرار دهد، بلوغ عاطفی است (رفقیاواتی و همکاران، ۲۰۲۱).

آلپورت[3] (۱۹۸۶) معتقد است که اخلاق و دین نه تنها با یکدیگر هم‌پوشی دارند، بلکه در مواردی اخلاق می‌تواند مسائل و موضوعات خود را از دین و معنویت استخراج کند (ذوقی پایدار، محمودی و نبی-زاده، ۱۳۹۶). در اندیشه تمدن اسلامی - ایرانی نیز بزرگان بسیاری بر اهمیت پرورش اخلاقی تأکید دارند که می‌توان به حضرت علی (ع)، خواجه نصیر طوسی، امام خمینی (ره)، علامه طباطبایی، شهید مطهری، اشاره کرد (قانع عزآبادی، حسنی و برزگر بفروئی، ۱۴۰۲، ۱۰۴). نتایج پژوهش مشفقی و لطیفی (۱۳۹۷) نشان می‌دهد، بسته آموزشی پرورش مهارت‌های زندگی مبتنی بر مبانی اسلامی بر هوش اخلاقی دانش‌آموزان اثربخش است. ترک براهویی، عرب و نیک‌منش (۱۳۹۹) رابطه مثبت و معنادار بین جهت‌گیری مذهب درونی و هوش اخلاقی را نشان دادند. مهدوی و زارعی (۱۳۹۲) نتیجه گرفتند باورهای مذهبی دانش‌آموزان تأثیر مثبت بر گرایش به ارزش‌های اخلاقی دارد. در پژوهش قانع‌عزآبادی و حسنی (۱۴۰۰) نیز مشخص شد یکی از مهم‌ترین موضوعات مورد تأکید دین اسلام که اهمیت و جایگاه آن‌را

1. Rafeedali
2. Rafeedali
3. Allport

می‌توان در احادیث و روایات به کرات مشاهده کرد، ادب و اخلاق بوده و رعایت آن یکی از ضرورت‌های زندگی در جامعه امروزی است.

صفایی (۱۴۰۱) در پژوهش خود نشان داد، که بین نگرش مذهبی و آشفتگی هیجانی با بلوغ عاطفی رابطه معنی‌داری وجود دارد. راوک (۱۴۰۰) تأثیر و نقش به‌کارگیری روش الگویی در تربیت دینی جوانان از منظر قرآن و حدیث را بیان می‌کند. برهمن و موسیوند (۱۴۰۰) در پژوهشی دریافتند که با افزایش ادراک شایستگی و آخرت نگری، بلوغ اخلاقی و عاطفی و بهزیستی مدرسه دانش‌آموزان افزایش می‌یابد. کهزاد و سعیدی (۱۳۹۴) نشان دادند هدف اسلام از تربیت بلوغ عاطفی تحت اراده و هدایت مربی، انسان را به حدی از رشد عاطفی برساند که همه عواطف خود را جهت رضای خدا و تقرب به او به‌کار گیرد. از این پژوهش‌ها می‌توان دریافت که بلوغ عاطفی دربردارندهٔ عناصر نگرش دینی است.

از آن‌جایی‌که دین و جهت‌گیری دینی یکی از عوامل تأثیرگذار در منش و نوع تفکر انسان است، بسیاری از جنبه‌های آن بر شکیبایی، کنترل هوای نفسانی، خوش‌بینی، هم‌دلی، سازگاری، صداقت، پذیرش مسئولیت اعمال خود، عفو و بخشش و تنظیم هیجانات تأکید دارد (نعمت‌اللهی، ۱۳۹۴؛ دانشور و صداقتی‌فرد، ۱۴۰۲). بلوغ عاطفی بر مهم‌ترین عوامل فردی حتی بر خودپنداشت (کران سایمونز، نات دوتا و دی[1]، ۲۰۱۷) و بر سلامتی روان (جوی و متئو[2]، ۲۰۱۸) در افراد تأثیر مستقیم دارد. کالیسوان و ماهسواری[3] (۲۰۱۶) در پژوهش خود درباره دانش‌آموزان دبیرستان، نشان داده که بلوغ عاطفی در تمام سطوح به شخص کمک می‌کند تا زندگی سالم داشته باشد. از ملاک‌های بلوغ عاطفی می‌توان به کنترل عواطف و احساسات، پذیرش مسئولیت اعمال خود، رهایی از رفتار تکانشی، شکیبایی، انتقادپذیری و توانایی کنترل خشم اشاره کرد (برک[4]، ۲۰۱۸). رفیعی‌پور، توسکی، یاراحمدیان، فراهانی و دبیری (۱۴۰۰) نیز هم‌بستگی مثبت بلوغ عاطفی با سازگاری اجتماعی، هیجانی و تحصیلی در نوجوانان را نتیجه گرفتند. راجشواری[5] (۲۰۱۷) دریافت دانش‌آموزانی که از نظر عاطفی بالغ هستند سطح بالایی از اعتماد به‌نفس را نشان دادند.

پژوهش‌ها به‌خوبی نشان دادند بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی نیازمند توجه و بررسی بیش‌تری است؛ زیرا هدف اسلام از بلوغ عاطفی هدایت و راهنمایی عواطف انسان به‌منظور رساندن او به کمال است وکمال انسان قرب به خداست. در قرآن و روایات، به عواطف در دو جنبه مثبت و منفی اشاره شده و مرکز کانون آن‌ها قلب «دل» انسانی می‌باشد، در همه افراد به‌صورت فطری و بالقوه وجود دارد و زمینه رشد می‌طلبد (سعیدی، محمودی و سارجالونی، ۱۳۹۲). از این‌رو فردی که طبق تعلیم و تربیت اسلامی و قرآنی رشد کند، عاطفه الهی در رفتارش ظهور پیدا می‌کند. بخشی از آیات قرآن عهده‌دار تبیین روش‌های تربیتی قرآن هستند، مثل آیه ۱۵۹ سوره آل‌عمران که روش محبت را به‌عنوان یکی از روش‌های تربیتی قرآن بیان می‌دارد، خطاب به پیامبر می‌فرماید: «و به سبب رحمتی از جانب خدا با آنان نرم‌خو شدی؛ و اگر (بر فرض) تندخویی سخت‌دل بودی، حتماً از پیرامونت پراکنده می‌شدند.» در روایات،

1. KiranSaimons, Nath Dutta, & Dey
2. Joy & Mathew
3. kalaiselvan & Maheswari
4. Brek
5. Rajeshwari

عاطفه به معانی: الفت، مهربانی، عنایت، رحمت، رأفت، شفقت، عفو، دوستی و ... به‌کار رفته است. *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا* (سوره مریم: ۹۶).

بالطبع، می‌توان به اهمیت و نقش رشد و بلوغ عاطفی در زندگی به‌عنوان عوامل یک الگوی اسلامی برای عملکرد انسان پی برد که می‌تواند در نگرش و دیدگاه آن‌ها نسبت به رعایت موازین اخلاقی در عملکردشان مهم باشد. اما این پژوهش‌ها بیش‌تر با رویکرد تربیتی بوده و جای یک برنامه روان‌شناختی در زمینه ارتقای بلوغ عاطفی بر اساس منابع اسلامی باشد، هم‌چنان خالی است. از دلایل آن احتمالاً این است که مبانی علمی، دینی و روان‌شناختی آن به‌خوبی تبیین نشده است و در حقیقت این مسئله مغفول مانده و در این زمینه خلاءهای پژوهشی وجود دارد که تکیه بر پژوهش‌های خارجی چندان مفید نخواهد بود، بلکه به بررسی‌های منطقه‌ای و کشوری نیاز اساسی وجود دارد؛ بنابراین بررسی این موضوع حائز اهمیت خواهد بود.

با این وصف آن‌چه این پژوهش به‌دنبال آن است و راه خود را از پژوهش‌های گذشته جدا کرده، تدوین برنامه آموزش دینی بلوغ عاطفی با تکیه و تأکید بر قرآن کریم و روایات اسلامی و نیز اعتباربخشی برنامه تدوین شده جهت ارتقاء توان هوش اخلاقی در برابر بی‌اخلاقی‌ها و مهار هیجانات ناشی از آن‌ها برای دانش‌آموزان متوسطه دوم، است. از این‌رو، مسئله این پژوهش در قالب این پرسش قابل طرح است: آیا از طریق برنامه آموزشی ارتقای بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی می‌توان تحولی در هوش اخلاقی دانش‌آموزان متوسطه دوم ایجاد کرد؟

## روش پژوهش

روش پژوهش حاضر در بخش کیفی مورد استفاده برای رسیدن به مقاصد این موضوع از نظر هدف کاربردی و از لحاظ روش‌های گردآوری داده‌ها یک مطالعه کیفی- کمّی از نوع اکتشافی است. روش جمع‌آوری داده‌ها در پژوهش حاضر کیفی (تدوین بسته بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی)، تحلیل مضمون به شیوه قیاسی و در بخش کمّی نیمه‌آزمایشی با طرح پژوهشی دارای گروه مقایسه همراه با گمارش تصادفی، پیش‌آزمون- پس‌آزمون و پیگیری (۲ ماهه) است. در این طرح دو گروه آموزشی (پسر و دختر) با دو گروه کنترل بدون اعمال آموزش (پسر و دختر)، بر اساس مقیاس‌های پیامد مقایسه شد. متغیرهای پژوهش شامل یک متغیر مستقل (بسته آموزشی بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی) و یک متغیر وابسته (هوش اخلاقی) است.

جامعه آماری بخش کمّی این پژوهش شامل دانش‌آموزان (پسر و دختر) مشغول به تحصیل دردبیرستان‌های دوره دوم متوسطه شهر اصفهان (در سال تحصیلی ۱۴۰۲-۱۴۰۱)، است. در این پژوهش از مجموعه‌ای از روش‌های نمونه‌گیری (چند مرحله‌ای، طبقه‌بندی، در دسترس و تصادفی ساده) استفاده شد. بر اساس جدول کرجسی و مورگان[1] (۱۹۷۰)، گروه نمونه شامل ۸۰ نفر که از بین ۳۸۴ نفر غربال شد. بدین‌صورت که از بین نواحی شش‌گانه آموزش‌وپرورش شهر اصفهان ناحیه سه به‌طور تصادفی ساده انتخاب و از این ناحیه یک دبیرستان دخترانه و یک دبیرستان پسرانه به‌طور تصادفی انتخاب شد. سپس

1. Krejcie& Morgan

به‌طور تصادفی پرسش‌نامه بین ۳۸۴ نفر از دانش‌آموزان (۱۹۲ دختر و ۱۹۲ پسر) توزیع شد. از این تعداد، پس از جمع‌آوری و حذف پرسش‌نامه‌هایی که فاقد پاسخ یا ناقص بودند، ۴۰ نفر برای هر طبقه دختر و پسر بر اساس نظر گال، بورگ و گال[1] (۲۰۰۶)، بر مبنای حداقل تعداد پیشنهادی برای گروه‌های مورد مقایسه در مطالعات آزمایشی، از جمله مطالعات شبه آزمایشی[2]، برحسب کسب نمره کم‌تر از ۱۱۰ (نقطه برش- وضعیت نامطلوب) در پرسش‌نامه هوش اخلاقی و دیگر معیارهای ورود و خروج در پژوهش به روش هدف‌مند و در دسترس به‌عنوان نمونه نهایی انتخاب و سپس به‌صورت تصادفی ساده با استفاده از کدهای عددی مشخص و سپس بر اساس کدها به‌صورت یکی در میان و با رعایت موازین اخلاقی پژوهش و منطق آموزشی از دو گروه (۲۰ نفرآزمایشی و ۲۰ نفرکنترل) در دختران و نیز در پسران تخصیص داده شد. معیارهای اخلاقی عبارت هستند از: رعایت و حفظ رازداری نسبت به شرایط و اطلاعات شرکت‌کنندگان، بررسی عمیق و تخصصی محتوای جلسات آموزشی به‌منظور اطمینان از آسیب‌زا نبودن محتوای جلسات آموزشی، گروه کنترل که طی دوره انجام پژوهش هیچ‌گونه آموزشی را دریافت نکرد، پس از پایان دوره پیگیری، به اختیار خود تحت آموزش قرار گرفت. ابزار سنجش در این پژوهش عبارت است از:

### پرسش‌نامه هوش اخلاقی لینک و کیل (۲۰۰۵)

این پرسش‌نامه در سال ۲۰۰۵ توسط لینک، کیل و جردن ساخته شد. پرسش‌نامه شامل ۴۰ پرسش که پاسخ به هر ماده این مقیاس در یک طیف پنج درجه‌ای لیکرت از هرگز تا همیشه (امتیاز ۱ تا ۵) تنظیم شده و حداقل و حداکثر نمره آن از ۴۰ تا ۲۰۰ متغیر است که با تقسیم آن بر ۲ امتیاز نهایی هوش اخلاقی وی امتیازی بین ۲۰ تا ۱۰۰ خواهند بود. نمره بالا پرسش‌نامه نشان‌دهنده هوش اخلاقی بالای فرد است. این پرسش‌نامه دارای چهار مؤلفه درست‌کاری (پرسش ۱ الی ۱۰)، مسئولیت (پرسش ۱۱ الی ۲۰)، هم‌دلی (پرسش ۲۱ الی ۳۰) و بخشش (پرسش ۳۱ الی ۴۰) است. در کشور روایی و پایایی آن، توسط علی‌اکبری، علیپور، درنجفی‌شیرازی (۱۳۹۴) و محمودی، سیادت و شادان‌فر (۱۳۹۱)، مورد تأیید قرار گرفته است. قابلیت اعتماد درونی آن بر اساس آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۵=α به‌دست آمد (غفوری و صالحی، ۱۳۹۸). در پژوهش حاضر پایایی این پرسش‌نامه با روش آلفای کرونباخ در مطالعه بر روی دانش‌آموزان (پسر و دختر) دوم متوسطه برای ۴۰ پرسش‌نامه برابر با ۰/۷۸۶ و ضریب دونیمه کردن[3] نیز برابر ۰/۶۷۷ گزارش شد که نشان‌دهنده پایایی خوب پرسش‌نامه است.

### اجرای طرح آموزشی ارتقای بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی

روند اجرا به این‌صورت است که تدوین برنامه آموزشی ارتقای بلوغ عاطفی مبتنی‌بر آموزه‌های اسلامی، قسمت کیفی پژوهش را تشکیل می‌دهد. از آن‌جا که برنامه آموزشی ارتقای بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی به‌صورت یک مدل تعریف شده و متناسب با فرهنگ و آموزه‌های مذهبی و ایرانی آماده و در دست نبود، طرح آموزشی بلوغ عاطفی مبتنی بر پایه آیات و روایات اسلامی- ایرانی به‌طور اختصاصی در این پژوهش بر اساس تحلیل محتوای متون قرآن کریم و متون دینی مرتبط دیگر برای نخستین‌بار توسط پژوهش‌گر تنظیم شد. برای دست‌یابی به این بسته آموزشی حوزه پژوهش شامل مقالات در

1. Gall, Borg &Gall
2. Quasi-experimental designs
3. Guttman

دسترس مرتبط، قرآن و تفاسیر و متون دینی بود و مضامین از آن‌ها استخراج شد. در تدوین برنامه گروهی، از مراحل پیشنهادی کوری، کوری، کالان و راسل[1] (۱۴۰۰) و تکنیک‌های اثربخشی آموزش آن بر هوش اخلاقی استفاده شد.

سپس برای تعیین اعتبار بسته پژوهش نتایج حاصل از پژوهش در اختیار اساتید راهنما و مشاور و متخصصان و صاحب‌نظران فن تعلیم و تربیت قرار گرفت و در برخی یافته‌ها و مفاهیم به‌دست‌آمده تجدید نظرهای لازم صورت پذیرفت و بر پایه آن اقدام به طراحی وتدوین نهایی بسته آموزشی شد. این کار اعتبار و روایی مؤلفه‌ها و مفاهیم را افزایش داد و بر اطمینان مطالب آن افزود. در این رابطه دو نکته مورد تأکید می‌باشد: ۱) فراهم آوردن عناوین جامع و کاملی که تعدادی از کارهای مشابه را در خود جای داده و نیز با دیگر عناوین هم‌پوشی نداشته باشد؛ ۲) انتخاب عناوینی که بیش‌تر در دوره نوجوانی مثمر ثمر بود.

سپس با توجه به مطالعه مقدماتی و مبانی نظری موضوع و تهیه برنامه آموزشی پژوهش که ذکر شد، هم‌زمان، در بحث پیدا کردن جامعه در مراجعه به یکی از نواحی شش‌گانه (ناحیه ۳) شهر اصفهان به منظور ورود به دبیرستان‌های این ناحیه، معرفی‌نامه اخذ شد. در ادامه، هماهنگی‌های لازم با مدیران این مراکز، عرصه‌های این پژوهش مددجویان مورد مطالعه دانش‌آموز دبیرستان دوره دوم متوسطه (دخترانه و پسرانه) که بر اساس معیارهای ورود انتخاب و با کسب رضایت از مددجو و خانواده آنان، از آن‌ها خواسته شد که در این طرح شرکت کنند. شرکت‌کننده‌ها قبل از اجرای پژوهش توسط پژوهش‌گر از نظر علائم و میزان هوش اخلاقی با استفاده از پرسش‌نامه هوش اخلاقی لینک و کیل به‌عنوان پیش‌آزمون بررسی و کنترل شدند. پس از جمع‌آوری پرسش‌نامه‌ها به‌عنوان پیش‌آزمون، افراد با استفاده از کدهای عددی مشخص به‌صورت تصادفی در یکی از دو گروه (آزمایش و کنترل) جایگزین شدند. پس از آن، کاربندی آزمایش در پژوهش حاضر، اجرای ۱۰ جلسه آموزش، در هفته دوبار و به‌مدت ۶۰ الی ۹۰ دقیقه‌ای در دو گروه آزمایش (دختر و پسر) توسط پژوهش‌گر اجرا شد. در طول این مدت، گروه کنترل آموزشی دریافت نکرد. در آخرین روز جلسه آموزشی از هر دو گروه آزمایش (دختر و پسر) پرسش‌نامه هوش اخلاقی لینک و کیل (۲۰۰۵) به‌عنوان پس‌آزمون گرفته شد و از گروه کنترل (دختر و پسر) یک روز بعد از گروه آزمایش، پس‌آزمون به‌عمل آمد و با فاصله دو ماه بعد در مرحله پیگیری شرکت کردند.

پس از جمع‌آوری داده‌ها با ابزارهای فوق توسط نرم‌افزار اس‌پی‌اس‌اس نسخه ۲۵ تجزیه‌وتحلیل شدند. در تحلیل داده‌ها از تحلیل واریانس اندازه‌های تکرارشده[2] استفاده شد.

## یافته‌ها

فرایند تحلیل اطلاعات در بخش کیفی این پژوهش، به‌منظور شناسایی مفاهیم و تدوین بسته، با مطالعه و بررسی روایات و آیاتی که مضامینی در زمینه توسعه بلوغ عاطفی و عاطفه مثبت دینی متأثر از فرهنگ جامعه وتوانایی ارتقای کارایی و اثربخشی هوش اخلاقی لینک و کیل (۲۰۰۵) با چهار بُعد درست‌کاری، مسئولیت، هم‌دلی و بخشش را داشتند؛ شناسایی و مستندات دینی از این مجموعه بر اساس تحلیل محتوای کیفی از نوع قیاسی انجام پذیرفت تا به کمک آن، کاراترین اصول در حوزه آموزشی بلوغ عاطفی

1. Cory, Cory, Kalan & Russell
2. The Repeated Measurements ANOVA

در آموزش‌وپرورش کنونی به‌کار گرفته شود. درنتیجه پژوهش‌گر به تدوین برنامهٔ آموزشی متناسب با فرهنگ و آموزه‌های مذهبی و ایرانی پرداخت که مبنای آن مقوله‌های به‌دست‌آمده از منابع اسلامی و مبانی نظری بر پایه مشکلات عاطفی و رفتاری نوجوانان، منابع معتبر از جمله کتاب روان‌شناسی در قرآن- مفاهیم و آموزه‌ها (کاویانی)، روان‌شناسی اسلامی (پسندیده سالاری‌فر)، تعلیم و تربیت در اسلام (مطهری) و منابع معتبر دیگر را مبنای کار خود قرار داده است.

در فرایند تحلیل اطلاعات اسناد و منابع مضبوط و مکتوب (متون قرآن کریم و متون دینی مرتبط دیگر)، با استخراج نکات کلیدی به تحلیل مفاهیم بر اساس نقش آموزه‌های بلوغ عاطفی بر شکل‌دهی هوش اخلاقی پرداخته شد. مفاهیم و نشان‌ها در قالب ۹ مفهوم طبقه‌بندی شدند: محبت، مدیریت و کنترل عواطف، نوع‌دوستی و مهربانی، همدلی و مسئولیت‌پذیری، احترام به دیگران، بحشش و صبوری، انصاف (کنترل رفتار). مرحله بعدی تدوین جلسات برنامه آموزشی ارتقای بلوغ عاطفی برای دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه بود. برای تدوین جلسات آموزشی، ابتدا بر اساس ابعاد به‌دست‌آمده اهداف آموزشی تنظیم و تکالیفی برای رسیدن به اهداف درمانی تدوین شد (جدول ۱). این تکالیف بر اساس مقوله‌های به‌دست‌آمده از منابع اسلامی نوشته شد.

**جدول ۱: خلاصه برنامه تدوین و اعتباریابی شده بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی**

| شماره جلسه | هدف | مختصری از محتوای آموزش | نمونه آیات و روایات منتخب در بررسی و آموزش |
|---|---|---|---|
| **اول** | معارفه؛ نوجوانی و تربیت عاطفی | معارفه و آشنایی، ایجاد جو مثبت برای تشویق مراجعین نوجوان جهت شرکت در جلسات و بیان اهداف پژوهشی (بر اساس آیات و روایات اسلامی) با تعریفی از نوجوانی و اجرای پیش‌آزمون. تکلیف؛ مشخص کردن اهداف وانظارات خود از شرکت در طرح پژوهشی توسط مراجعین. | اهمیت نوجوانی با اشاره به آیه ۵۴ سوره روم و احادیثی از پیامبر اسلام (محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۷، ص ۱۳۵) و علی (ع) (تحف العقول، ص ۱۲۴ / خصال صدوق، ص ۶۳۶). |
| **دوم** | بلوغ عاطفی و تربیت اخلاقی | آشنایی اعضا با چرخهٔ تعاملی رفتار نوجوانی و بلوغ عاطفی و تغییر دیدگاه نوجوانان در مورد مشکل کنترل عواطف و افزایش هوش اخلاقی. تکلیف خانگی؛ مشخص کردن تأثیرات علائم، پیش‌آگهی‌های رفتاری و اجتماعی در زندگی نوجولنان و پرداختن به این نکته که در این زمینه چه مشکلی وجود دارد؟ (از دید مراجعان). | تعریف بلوغ عاطفی و ضرورت پرداختن به آن با اشاره به مراحل تطور خلقت انسان در سوره غافر و آیه ۶ سوره نساء و بلوغ عاطفی (آیه ۷۱ سوره التوبه) و خطبه ۱۹۸ نهج‌البلاغه). |
| **سوم** | مدیریت و کنترل عواطف | چارچوب‌دهی مهارت مقابله با احساس خشم و ناامیدی و پرخاش‌گری بر اساس آیات و روایات اسلامی و نگاه کلی به ارزش‌های معوق مانده در ارتباط با رشد عاطفی نوجوان، بررسی وضعیت رفتارهای خود در مواجهه با هوش اخلاقی بر اساس مفهوم‌سازی و شناسایی فضایل بلوغ عاطفی. تکلیف خانگی؛ انجام چند فعالیت به شکل ساده‌شده. | مدیریت و کنترل عواطف با اشاره به آیاتی در قرآن کریم از جمله آیه ۲۳ سوره حدید و حدیثی از پیامبر اسلام (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴) و سخنی از علی (ع) (حکمت ۹۱ و حکمت ۱۹۷ نهج‌البلاغه) و صادق علیه السلام (أصول الکافی، ج ۳؛ ص ۱۷۰ - ۱۷۱). |
| **چهارم** | نوع‌دوستی | بررسی تکالیف جلسه قبل، بررسی راهبردهای نوع‌دوستی که افراد برای تقویت رشد عاطفی به کار برده‌اند و بررسی اصل اجتماع این راهبردها در درازمدت با استفاده از آیات و روایات اسلامی. تکلیف خانگی؛ یک فرد نوع‌دوست چه کاری انجام می‌دهد که به دیگران نشان دهد به او توجه دارد و یا نگران او است. | نوع‌دوستی با اشاره به آیاتی در قرآن کریم (از جمله آیه ۷۰ سوره اسرا ء و آیه ۱۳ سوره حجرات) و روایتی از حضرت علی (کلینی، کافی، ۲/ ۱۰۲) و خطبه ۲۳ و ۲۴ نهج البلاغه از امیر المؤمنین علیه‌السلام. |

| شماره جلسه | هدف | مختصری از محتوای آموزش | نمونه آیات و روایات منتخب در بررسی و آموزش |
|---|---|---|---|
| پنجم | محبت و مهربانی | بررسی محبت و مهربانی با تأکید بر ارزش انسان دوستی الهی بر اساس آیات و روایات اسلامی، ایجاد انگیزه برای تغییر و توانمند نمودن مراجع برای محبت ورزی. تکلیف خانگی؛ تعیین اشخاصی بتوان از آن‌ها حمایت عاطفی دریافت کرد. | محبت و مهربانی با اشاره به آیاتی در قرآن کریم (آیه ۱۰۹ سوره المؤمنون و ۱۳۴ و ۱۵۹ سوره آل‌عمران) و روایتی از امام باقر (بحارالانوار، ج ۳۶). |
| ششم | هم‌دلی و مسئولیت‌پذیری | پرداختن به مبحث هم‌دلی و نقش و اهمیت آن در پرورش عاطفه در ارتباط با دیگران بر اساس آیات و روایات اسلامی، هدف‌گزینی در جهت نحوهٔ اجرای پاسخ‌دهی عاطفی در مسائل اخلاقی نسبت به دیگران. تکلیف: در حوزهٔ رفتار هم‌دلانه و عواطف سالم شامل ابراز احساسات، کلامی و فیزیکی. | هم‌دلی با اشاره به آیاتی در قرآن کریم از جمله آیه ۲ سوره مائده و سخنانی از علی (ع) (حکمت ۷ و ۲۴ نهج‌البلاغه). |
| هفتم | ادب و احترام | بررسی تکالیف جلسه قبل و میزان تأثیر رفتار محترمانه و غیرمحترمانه بر انجام تمرین، معرفی قانون طلایی به اعضای گروه، تمرین پذیرش افکار و احساسات با استفاده از آیات و روایات اسلامی و انجام تمرین‌های نمایشی. تکلیف: تلفیق مبحث جلسه پیش و موضوع احترام وکاربرگ ثبت رفتارهای دوستانه. | احترام و اهمیت آن در رفتارهای فرد با اشاره به سخنانی از علی (ع) (حکمت ۱۰ و ۱۷۸ نهج‌البلاغه) و حدیث ۱۸۴۰ امام باقر یا امام صادق علیه‌السلام (أصول الکافی، ج ۳؛ ص ۱۸۴). |
| هشتم | بخشش و صبوری | بررسی تکالیف جلسه قبل، توضیح بردباری و فضیلت حساسیت اخلاقی و بیان ارتباط مشترک احساسات، آموزش مسئولیت‌پذیری و برون‌ریزی احساسات (با استفاده از آیات و روایات اسلامی). تکلیف: تمرین بردباری و شکیبایی در طول هفته. | اهمیت وضرورت فضیلت بردباری و صبر با اشاره به آیاتی در قرآن (آیه ۲۵۰ سوره بقره و سخنانی از علی (ع) (حکمت ۴۱۳ و ۴۶۰ نهج‌البلاغه) و صادق علیه‌السلام (أصول الکافی، ج ۳؛ ص ۱۴۰ - ۱۴۳). |
| نهم | انصاف (کنترل رفتار) | بررسی تکالیف جلسهٔ قبل، آموزش صبوری، متلنت و حمایت‌های عاطفی شناختی و روش‌های ایجاد و تقویت انصاف و توضیح در مورد پرسش‌گری سقراطی و هشیاری افزایی اعضای گروه. تکلیف: فاصله گرفتن از افکار و کارهای تلافی‌جویانه، آموزش افکار بدون قضاوت و عمل بر اساس حق و عدالت با استفاده از آیات و روایات اسلامی و تمرین بازی. | انصاف با اشاره به آیاتی در قرآن کریم از داستان حضرت یوسف (ع) و سخنانی از حضرت علی (حکمت ۴۸ نهج‌البلاغه). |
| دهم | کاربرد فضایل بلوغ عاطفی | ارزیابی تثبیت و تقویت مهارت‌های آموخته‌شده و ارائهٔ خلاصه‌ای از جلسات آموزشی و دریافت بازخورد از مراجعین، تکلیف: در پایان جلسه اجرای پس‌آزمون، قرار برای آزمون پیگیری. | جمع‌بندی جلسات پیش با اشاره به آیاتی در قرآن کریم از جمله آیه ۴۱ سوره نور و احادیثی از پیامبر اسلام (میزان‌الحکمه، ج ۸). |

پس از تحلیل محتوای کیفی در طراحی و تدوین بستهٔ آموزشی، در این بخش از پژوهش، ده نفر متخصص اساتید راهنما و مشاور و متخصصان و صاحب‌نظران فن تعلیم و تربیت اسلامی، نسبت به شاخص روایی محتوایی[1] بسته آموزشی برای اجرا در ارتباط با دانش‌آموزان (پسر و دختر) دوره دوم متوسطه و ارزیابی کلی بسته آموزشی اظهار نظر کردند. با اعمال پیشنهادهای متخصصان، اشکالات آن رفع شد. به‌منظور بررسی نتایج کمّی به‌دست‌آمده از مرحله کیفی، در پاسخ به پرسش بخش کیفی پژوهش مبنی‌بر این‌که آیا بسته آموزشی بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی از روایی مطلوب برخوردار است؟ بر اساس اظهارنظر ده متخصص نسبت به کفایت محتوایی بسته آموزشی و ارزیابی کلی

1. Content Validity Index (CVI)

بسته آموزشی، توافق تخصصی همان‌گونه که در جدول ۲، نشان داده شده، معادل ۰/۸۸ (چهار پنجم)، بالاتر از ۰/۶ و مورد قبول به‌دست آمد؛ بنابراین مشخص شد که روایی بسته آموزشی بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی مورد تأیید است.

**جدول ۲: نتایج ضریب شاخص روایی محتوایی بسته آموزشی بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی**

| گزینه | CVI | نتیجه |
|---|---|---|
| **تطابق محتوایی جلسات تنظیم شده با بسته آموزشی** | ۱ | مورد قبول |
| **تناسب جلسات با ساختار و گام‌های مورد نیاز در بسته آموزشی** | ۰/۸ | مورد قبول |
| **کفایت زمان اختصاص یافته برای هر یک از گام‌ها و مراحل تدوین بسته آموزشی** | ۱ | مورد قبول |
| **کفایت بسته آموزشی** | ۰/۸ | مورد قبول |
| **ارزیابی کلی بسته آموزشی** | ۰/۸ | مورد قبول |
| **کل** | ۰/۸۸ | مورد قبول |

در بخش کمّی پژوهش و به‌منظور تعیین اثربخشی بسته آموزشی بر هوش اخلاقی ۴۰ دانش‌آموز در هر گروه دختران و پسران (۲۰ نفرآزمایشی و ۲۰ نفرکنترل) جای گرفتند. براساس یافته‌های جمعیت‌شناختی، نتایج آزمون مجذور کای ($\chi^2$) نشان داد که گروه‌های آزمایش و کنترل از نظر وضعیت تحصیلی، تعداد فرزندان خانواده و فراوانی ترتیب تولد تفاوت معنی‌داری نداشتند ($P>0/05$).

**جدول ۳: شاخص‌های توصیفی هوش اخلاقی و ابعاد آن به تفکیک دانش‌آموزان (پسر و دختر) دوره دوم متوسطه به تفکیک گروه‌های آزمایش و کنترل**

| متغیر | گروه | جنسیت | پیش‌آزمون | | پس‌آزمون | | پیگیری | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | میانگین | انحراف استاندارد | میانگین | انحراف استاندارد | میانگین | انحراف استاندارد |
| هوش اخلاقی | آزمایش | دختر | ۹۷/۲۵۰ | ۸/۵۶۴ | ۱۳۰/۲۵۰ | ۱۵/۳۱۷ | ۱۳۳/۶۵۰ | ۱۴/۵۲۱ |
| | | پسر | ۹۹/۱۰۰ | ۴/۷۰۰ | ۱۳۳/۰۵ | ۱۳/۰۴۰ | ۱۳۰/۹۰۰ | ۹/۴۴۱ |
| | | کل | ۹۸/۱۷۵ | ۶/۸۸۳ | ۱۳۱/۶۵۰ | ۱۴/۱۱۲ | ۱۳۲/۲۷۵ | ۱۲/۱۶۹ |
| | کنترل | دختر | ۱۰۰/۲۵۰ | ۵/۶۹۲ | ۹۸/۴۰۰ | ۷/۴۰۸ | ۹۸/۴۰ | ۷/۴۰۸ |
| | | پسر | ۹۹/۱۰۰ | ۶/۶۴۰ | ۹۶/۳۵۰ | ۸/۸۷۵ | ۹۹/۲۰ | ۹/۰۹۳ |
| | | کل | ۹۹/۶۷۵ | ۶/۱۳۲ | ۹۷/۳۷۵ | ۸/۱۳۵ | ۹۸/۸۰ | ۸/۱۹۶ |
| درست‌کاری | آزمایش | دختر | ۲۶/۷۰۰ | ۴/۵۵۵ | ۳۵/۴۰ | ۶/۴۱۸ | ۳۶/۰۰ | ۶/۲۹۹ |
| | | پسر | ۲۷/۰۵ | ۵/۵۷۷ | ۳۳/۵۰ | ۵/۵۲۰ | ۳۳/۰۰ | ۵/۴۱۹ |
| | | کل | ۲۶/۸۷۵ | ۵/۰۲۹ | ۳۴/۴۵ | ۵/۹۸۶ | ۳۴/۵۰ | ۵/۹۹۵ |
| | کنترل | دختر | ۲۷/۵۵۰ | ۵/۱۷۵ | ۲۷/۶۵ | ۵/۳۶۳ | ۲۷/۶۵۰ | ۵/۳۶۳ |
| | | پسر | ۲۷/۱۰۰ | ۳/۸۷۸ | ۲۶/۹۰ | ۳/۹۴۵ | ۲۷/۷۵۰ | ۴/۰۸۹ |
| | | کل | ۲۷/۳۲۵ | ۴/۵۱۹ | ۲۷/۲۷۵ | ۴/۶۶۲ | ۲۷/۷۰ | ۴/۷۰۷ |
| مسئولیت | آزمایش | دختر | ۱۸/۳۵۰ | ۵/۷۰۵ | ۳۱/۶۵۰ | ۱۰/۱۹۴ | ۳۲/۱۵۰ | ۸/۸۴۵ |
| | | پسر | ۲۰/۸۵۰ | ۶/۳۱۸ | ۳۰/۹۵۰ | ۹/۱۷۹ | ۲۹/۴۰۰ | ۵/۷۳۴ |
| | | کل | ۱۹/۶۰۰ | ۶/۰۷۵ | ۳۱/۳۰۰ | ۹/۵۸۱ | ۳۰/۷۷۵ | ۷/۴۸۸ |
| | کنترل | دختر | ۲۱/۰۵ | ۶/۶۷۶ | ۲۰/۱۵۰ | ۶/۳۱۸ | ۲۰/۱۵۰ | ۶/۳۱۸ |
| | | پسر | ۲۱/۴۵۰ | ۶/۶۵۲ | ۲۱/۰۵ | ۶/۰۰۴ | ۲۰/۹۰ | ۶/۱۲۰ |
| | | کل | ۲۱/۲۵۰ | ۶/۵۸۱ | ۲۰/۶۰۰ | ۶/۱۰۰ | ۲۰/۵۲۵ | ۶/۱۵۱ |
| | آزمایش | دختر | ۲۴/۶۰۰ | ۵/۰۵۱ | ۳۱/۱۵۰ | ۷/۱۶۱ | ۳۳/۵۵۰ | ۵/۶۲۳ |

| متغیر | گروه | جنسیت | پیش‌آزمون | | پس‌آزمون | | پیگیری | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | میانگین | انحراف استاندارد | میانگین | انحراف استاندارد | میانگین | انحراف استاندارد |
| دل‌سوزی | | پسر | ۲۳/۴۰۰ | ۴/۵۶۹ | ۳۴/۲۵۰ | ۸/۱۵۵ | ۳۵/۵۵۰ | ۶/۰۴۷ |
| | | کل | ۲۴/۰۰ | ۴/۷۹۳ | ۳۲/۷۰۰ | ۷/۷۳۶ | ۳۴/۵۵۰ | ۵/۸۵۲ |
| | کنترل | دختر | ۲۴/۵۰ | ۷/۲۰۰ | ۲۳/۰۵ | ۶/۷۷۰ | ۲۳/۰۵۰ | ۶/۷۷۰ |
| | | پسر | ۲۵/۷۰ | ۵/۹۷۴ | ۲۳/۷۵۰ | ۷/۴۴۷ | ۲۵/۸۰۰ | ۶/۰۰۵ |
| | | کل | ۲۵/۱۰۰ | ۶/۵۵۸ | ۲۳/۴۰۰ | ۷/۰۳۳ | ۲۴/۴۲۵ | ۶/۴۶۸ |
| بخشش | آزمایش | دختر | ۲۷/۶۰ | ۴/۹۵۶ | ۳۲/۰۵ | ۵/۵۳۹ | ۳۱/۹۵۰ | ۵/۶۶۱ |
| | | پسر | ۲۷/۸۰ | ۴/۲۶۲ | ۳۴/۳۵۰ | ۸/۰۲۸ | ۳۲/۹۵۰ | ۶/۷۳۱ |
| | | کل | ۲۷/۷۰ | ۴/۵۶۴ | ۳۳/۲۰ | ۶/۹۰۶ | ۳۲/۴۵۰ | ۶/۱۶۰ |
| | کنترل | دختر | ۲۷/۱۵۰ | ۴/۹۵۵ | ۲۷/۵۵۰ | ۴/۸۳۹ | ۲۷/۵۵۰ | ۴/۸۳۹ |
| | | پسر | ۲۴/۸۵۰ | ۴/۴۲۸ | ۲۴/۶۵۰ | ۴/۷۳۸ | ۲۴/۷۵۰ | ۴/۱۴۰ |
| | | کل | ۲۶/۰۰ | ۴/۷۸۲ | ۲۶/۱۰۰ | ۴/۹۵۰ | ۲۶/۱۵۰ | ۴/۶۶۶ |

چنان‌که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، در هر دو جنس دختر و پسر، میانگین متغیر هوش اخلاقی و ابعاد آن در گروه آزمایش در مراحل پس آزمون و پیگیری، نسبت به گروه کنترل افزایش بیش‌تری نشان می‌دهد.

لازم است پیش‌فرض‌های مورد نیاز جهت کاربرد آزمون‌های پارامتریک بررسی شود. البته لازم به یادآوری است که در پژوهش حاضر با توجه به برابر بودن نمونه‌ها در هر دو گروه، نیاز مبرم به رعایت پیش فرض‌های تحلیل نبود. با وجود این، به‌دلیل افزایش دقت نتایج آماری، پیش‌فرض‌های اصلی آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌های مکرر مورد بررسی قرار گرفت. برای بررسی نرمال بودن توزیع داده‌ها با استفاده از آزمون کلموگروف اسمیرنوف[1] با توجه به نتایج سطوح معناداری به‌دست آمده از متغیرهای پژوهش *(P>۰/۰۵)*، داده‌های تمام متغیرها نرمال بود. با استفاده از آزمون لوین Levene برای بررسی همگنی واریانس‌ها، با توجه به نتایج سطوح معناداری به‌دست آمده متغیر پژوهش هوش‌اخلاقی *(F=۲/۶۳ ،P=۰/۰۶۴)* و ابعاد آن شامل درستکاری *(F=۰/۴۴۲ ،P=۰/۷۲۴)*، مسئولیت *(P=۰/۲۲۱ ،F=۱/۵)*، دل‌سوزی (F=۰/۴۶۱ ،P=۰/۷۱) و بخشش *(F=۱/۱۵ ،P=۰/۳۳۵)* که بزرگ‌تر از ۰/۰۵ بود، توزیع داده‌های تمام متغیرها نرمال بود *(P>۰/۰۵)*. از این‌رو استفاده از آنالیز واریانس اندازه‌های تکرارشده در داده‌های پژوهش بلامانع بود. این در حالی بود که نتایج آزمون موچلی[2] نیز بیان‌گر آن بود که واریانس تفاوت‌ها در بین سطوح متغیر وابسته به‌صورت معنی‌داری متفاوت است؛ بنابراین پیش فرض کرویت رعایت نمی‌شود. در این شرایط باید از اصلاح اپسیلن گرین‌هاوس گیسر[3] استفاده شود؛ بنابراین برای تفسیر نتایج آزمون اثرهای درون آزمودنی‌ها از این آماره استفاده شد *(P<۰/۰۵)*.

1. Kolmogorov-Smirnov
2. Mauchly Test if Sphericity
3. Greenhouse-Geisser

**جدول ۴: نتایج تحلیل واریانس با اندازه گیری‌های مکرر متغیرهوش اخلاقی در دانش‌آموزان (پسر و دختر) دوره دوم متوسطه در گروه‌های آزمایش و کنترل**

| متغیر | منبع | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | معنی داری | اندازه اثر | توان آماری |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| هوش اخلاقی | اثر زمان | ۱۳۸۶۶/۵۵۸ | ۲ | ۶۹۳۳/۲۷۹ | ۲۰۰/۹۹۷ | ۰/۰۰۱ | ۰/۷۲۶ | ۱ |
| | | ۱۳۸۶۶/۵۵۸ | ۱/۵۵۰ | ۸۹۴۸/۴۷۵ | ۲۰۰/۹۹۷ | ۰/۰۰۱ | ۰/۷۲۶ | ۱ |
| | | ۱۳۸۶۶/۵۵۸ | ۱/۶۳۸ | ۸۴۶۴/۲۷۶ | ۲۰۰/۹۹۷ | ۰/۰۰۱ | ۰/۷۲۶ | ۱ |
| | | ۱۳۸۶۶/۵۵۸ | ۲ | ۱۳۸۶۶/۵۵۸ | ۲۰۰/۹۹۷ | ۰/۰۰۱ | ۰/۷۲۶ | ۱ |
| | اثر زمان× گروه | ۱۶۶۹۱/۶۰۸ | ۲ | ۸۳۴۵/۸۰۴ | ۲۴۱/۹۴۶ | ۰/۰۰۱ | ۰/۷۶۱ | ۱ |
| | | ۱۶۶۹۱/۶۰۸ | ۱/۵۵۰ | ۱۰۷۷۱/۵۵۹ | ۲۴۱/۹۴۶ | ۰/۰۰۱ | ۰/۷۶۱ | ۱ |
| | | ۱۶۶۹۱/۶۰۸ | ۱/۶۳۸ | ۱۰۱۸۸/۷۱۲ | ۲۴۱/۹۴۶ | ۰/۰۰۱ | ۰/۷۶۱ | ۱ |
| | | ۱۶۶۹۱/۶۰۸ | ۲ | ۱۶۶۹۱/۶۰۸ | ۲۴۱/۹۴۶ | ۰/۰۰۱ | ۰/۷۶۱ | ۱ |
| | اثر زمان× جنسیت | ۲۳/۸۵۸ | ۲ | ۱۱/۹۲۹ | ۰/۳۴۶ | ۰/۷۰۸ | ۰/۰۰۵ | ۰/۰۹۸ |
| | | ۲۳/۸۵۸ | ۱/۵۵۰ | ۱۵/۳۹۶ | ۰/۳۴۶ | ۰/۷۰۸ | ۰/۰۰۵ | ۰/۰۹۸ |
| | | ۲۳/۸۵۸ | ۱/۶۳۸ | ۱۴/۵۶۳ | ۰/۳۴۶ | ۰/۷۰۸ | ۰/۰۰۵ | ۰/۰۹۸ |
| | | ۲۳/۸۵۸ | ۲ | ۲۳/۸۵۸ | ۰/۳۴۶ | ۰/۷۰۸ | ۰/۰۰۵ | ۰/۰۹۸ |
| | اثر زمان× گروه× جنسیت | ۱۹۴/۸۰۸ | ۲ | ۹۷/۴۰۴ | ۲/۸۲۴ | ۰/۰۶۳ | ۰/۰۳۶ | ۰/۴۷۹ |
| | | ۱۹۴/۸۰۸ | ۱/۵۵۰ | ۱۲۵/۷۱۵ | ۲/۸۲۴ | ۰/۰۶۳ | ۰/۰۳۶ | ۰/۴۷۹ |
| | | ۱۹۴/۸۰۸ | ۱/۶۳۸ | ۱۱۸/۹۱۳ | ۲/۸۲۴ | ۰/۰۶۳ | ۰/۰۳۶ | ۰/۴۷۹ |
| | | ۱۹۴/۸۰۸ | ۲ | ۱۹۴/۸۰۸ | ۲/۸۲۴ | ۰/۰۶۳ | ۰/۰۳۶ | ۰/۴۷۹ |

نتایج جدول ۴ حاکی از آن است که بین میانگین پیش‌آزمون، پس آزمون و پیگیری نمرات متغیر هوش اخلاقی در گروه‌های آزمایش و گروه کنترل تفاوت معناداری وجود دارد *(p<۰/۰۰۱)* و نتایج نشان داده است که ۶۳/۹ درصد از تفاوت‌های فردی در متغیر هوش اخلاقی به تفاوت بین دو گروه در سه مرحله پژوهش مربوط است که این مقدار معنی‌دار است. اما نتایج نشان داده است که اثر اصلی جنسیت و اثر تعاملی گروه و جنسیت در این متغیر معنی‌دار نبوده است *(p>۰/۰۵)*.

**جدول ۵: نتایج تحلیل آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری‌های مکرر مؤلفه‌های هوش اخلاقی در دو گروه**

| مؤلفه‌ها | تأثیرات | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | معنی‌داری | اندازه اثر | توان آماری |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| درست‌کاری | گروه | ۱۲۱۹/۵۰۴ | ۱ | ۱۲۱۹/۵۰۴ | ۱۷/۶۵ | ۰/۰۰۱ | ۰/۱۸۸ | **۰/۹۸۶** |
| | جنسیت | ۵۳/۲۰۴ | ۱ | ۵۳/۲۰۴ | ۰/۷۷ | ۰/۳۸۳ | ۰/۰۱ | **۰/۱۳۹** |
| | گروه× جنسیت | ۱۹/۸۴ | ۱ | ۱۹/۸۴ | ۰/۲۸۷ | ۰/۵۹۴ | ۰/۰۰۴ | **۰/۰۸۳** |
| | خطا | ۲۵۵۲/۳۵ | ۷۶ | ۱۹/۹۴ | | | | |
| مسئولیت | گروه | ۲۴۸۳/۲۷ | ۱ | ۲۴۸۳/۲۷ | ۲۱/۱۴ | ۰/۰۰۱ | ۰/۲۱۸ | **۰/۹۹۵** |
| | جنسیت | ۲/۰۲ | ۱ | ۲/۰۲ | ۰/۰۱۷ | ۰/۸۹۶ | ۰/۰۰۱ | **۰/۰۵۲** |
| | گروه× جنسیت | ۱۵ | ۱ | ۱۵ | ۰/۱۲۸ | ۰/۷۲۲ | ۰/۰۰۲ | **۰/۰۶۴** |
| | خطا | ۸۹۲۶/۳۶۷ | ۷۶ | ۱۱۷/۴۵ | | | | |
| دل‌سوزی | گروه | ۲۲۳۸/۷۰۴ | ۱ | ۲۲۳۸/۷۰۴ | ۲۲/۶۴ | ۰/۰۰۱ | ۰/۲۳ | **۰/۹۹۷** |
| | جنسیت | ۱۲۱/۸۳۸ | ۱ | ۱۲۱/۸۳۸ | ۱/۲۳ | ۰/۲۷ | ۰/۰۱۶ | **۰/۱۹۵** |
| | گروه× جنسیت | ۰/۹۳۸ | ۱ | ۰/۹۳۸ | ۰/۰۰۹ | ۰/۹۲۳ | ۰/۰۰۱ | **۰/۰۵۱** |
| | خطا | ۷۵۱۳/۳۱۷ | ۷۶ | ۹۸/۸۵۹ | | | | |

| مؤلفه‌ها | تأثیرات | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | معنی‌داری | اندازه اثر | توان آماری |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| بخشش | گروه | ۱۵۲۰/۰۶۷ | ۱ | ۱۵۲۰/۰۶۷ | ۲۰/۶۹ | ۰/۰۰۱ | ۰/۲۱۴ | **۰/۹۹۴** |
| | جنسیت | ۳۳/۷۵ | ۱ | ۳۳/۷۵ | ۰/۴۶ | ۰/۵ | ۰/۰۰۶ | **۰/۱۰۳** |
| | گروه× جنسیت | ۲۲۰/۴۲ | ۱ | ۲۲۰/۴۲ | ۳/۰۰۱ | ۰/۰۸۷ | ۰/۰۳۸ | **۰/۴۰۲** |
| | **خطا** | **۵۵۸۱/۳۶۷** | **۷۶** | **۷۳/۴۴** | | | | |

نتایج جدول ۵ نشان می‌دهد که میانگین نمرات مؤلفه‌های هوش اخلاقی در دو گروه آموزش بسته آموزشی و کنترل به‌صورت کلی تفاوت معنی‌داری دارد ($p<۰/۰۰۱$). نتایج نشان داده است که ۱۸/۸ درصد از تفاوت‌های فردی در بُعد درست‌کاری، ۲۱/۸ درصد در بُعد مسئولیت، ۲۳ درصد در بُعد دل‌سوزی و ۲۱/۴ درصد در بُعد بخشش به تفاوت بین دو گروه در سه مرحله پژوهش مربوط است که این مقدار معنی‌دار است. اما نتایج نشان داده است که اثر اصلی جنسیت و اثر تعاملی گروه و جنسیت در همه این ابعاد معنی‌دار نبوده است ($p>۰/۰۵$).

با انجام آزمون تعقیبی بونفرونی مشخص شد که آموزش بلوغ عاطفی مبتنی بر پایه آیات و روایات در مرحله پس‌آزمون و پیگیری نسبت به پیش‌آزمون، میانگین نمرات هوش اخلاقی و مؤلفه‌های آن شامل درست‌کاری، مسئولیت، دل‌سوزی و بخشش را در دو گروه آزمایش دانش‌آموزان دختر و پسر افزایش داده است. نتایج اما نشان داد که در گروه ازمایش دختران میانگین نمرات کلی هوش‌اخلاقی و بُعد دل‌سوزی در مرحله پیگیری نسبت به پس آزمون، افزایش داشته است ($p<۰/۰۵$).

## بحث و نتیجه‌گیری

بلوغ عاطفی به‌دلیل تأکید در استفاده از توان عاطفی در فرایند هدایت از جایگاه ویژه در قرآن برخوردار، و از جهات مختلف قابل بررسی است. اهمیت این مسئله از یک‌سو به این نکته بر می‌گردد که نظام تعلیم و تربیت قرآنی در جامعه اسلامی باید برآیند آموزه‌های قرآنی باشد و از جهت دیگر به چالش‌های نظام تربیتی مربوط است که به غیبت تربیت بلوغ عاطفی اشاره دارد. این پژوهش با هدف تدوین برنامه آموزشی ارتقای بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و ارزیابی اثربخشی آن بر هوش اخلاقی دانش‌آموزان متوسطه دوم شهر اصفهان انجام گرفت. بر اساس یافته‌های به‌دست‌آمده در مرحله کیفی و روایی محتوا با توجه به نظر صاحب‌نظران علوم تربیتی و کارشناسان روان‌شناسی اسلامی این برنامه آموزشی از روایی مطلوب برخوردار بود. هم‌چنین، با بررسی این‌که آیا بستهٔ آموزشی تدوین شده، حقیقتاً آن‌چه را که ادعا می‌کند، تحت تأثیر قرار می‌دهد یا خیر، در پاسخ به این پرسش در بخش کمّی، نتایج نشان داد که نمرات هوش اخلاقی و مؤلفه‌های آن (درست‌کاری، مسئولیت، دل‌سوزی، بخشش) در دانش‌آموزان (پسر و دختر) دوره دوم متوسطه در فاصله پیش‌آزمون و پس‌آزمون افزایش یافته است. در مرحله پیگیری (۲ ماهه) نیز روند باثبات و صعودی بوده است و بسته آموزشی در این زمینه اثربخشی خود را نشان داد.

به‌نظر می‌رسد، پژوهش حاضر اولین مطالعه‌ای است که اثربخشی آموزش بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی را بر هوش اخلاقی دانش‌آموزان ارزیابی می‌کند و همین موضوع یکی از نقاط قوت

پژوهش حاضر است. اگر چه پژوهشی که منطبق بر موضوع پژوهش فوق باشد، یافت نشد، اما در بررسی بلوغ عاطفی و اثربخشی تربیتی بر پایه آموزه‌های دینی و باورهای مذهبی بر متغیرهای وابسته دیگر، این یافته پژوهش حاضر با نتایج پژوهش‌های پیشین، به‌نوعی هم‌سویی نشان می‌دهد (دانشور و صداقتی‌فرد، ۱۴۰۲؛ رفیعی‌پور و همکاران، ۱۴۰۰؛ راوک،۱۴۰۰؛ برهمن و موسیوند، ۱۴۰۰؛ ترک براهویی و همکاران، ۱۳۹۹؛ نعمت‌اللهی، ۱۳۹۴؛ کالیسوان و ماهسواری، ۲۰۱۶). راجشواری (۲۰۱۷) دریافت دانش‌آموزانی که از نظر عاطفی بالغ هستند سطح بالایی از اعتماد به‌نفس را نشان دادند. کهزاد و سعیدی (۱۳۹۴) نشان دادند هدف اسلام از تربیت عاطفی تحت اراده و هدایت مربی، انسان را به حدی از رشد بلوغ عاطفی برساند که همه عواطف خود را جهت رضای خدا و تقرب به او به‌کار گیرد. قانع‌عزآبادی و حسنی (۱۴۰۰) تاکید دین اسلام بر ادب و اخلاق و رعایت آن به‌عنوان یکی از ضرورت‌های زندگی در جامعه امروزی را نتیجه گرفتند. مهدوی و زارعی (۱۳۹۲) نتیجه گرفتند باورهای مذهبی دانش‌آموزان تأثیر مثبت بر گرایش به ارزش‌های اخلاقی دارد. مشفقی و لطیفی (۱۳۹۷) اثربخشی آموزش مهارت‌های زندگی مبتنی بر مبانی اسلامی بر هوش اخلاقی دانش‌آموزان را نشان دادند.

در تبیین یافته پژوهش مبنی بر اثربخشی آموزش بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی بر هوش اخلاقی دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم می‌توان گفت از آن‌جایی‌که دین و جهت‌گیری دینی یکی از عوامل تأثیرگذار در منش و نوع تفکر انسان است، بسیاری از جنبه‌های آن بر شکیبایی، کنترل هوای نفسانی، خوش‌بینی، هم‌دلی، سازگاری، صداقت، پذیرش مسئولیت اعمال خود، عفو و بخشش و تنظیم هیجانات تأکید دارد. در مبانی تربیت عاطفی در قرآن نیز اساساً حفظ دین به‌عنوان زیربنای اعتقادی جامعه و تداوم فرهنگ دینی، مستلزم توجه به کیفیت تعلیم و تربیت است؛ چرا که تربیت واقعی و همه‌جانبهٔ انسان وقتی حاصل می‌شود که آدمی مطابق دستورهای دینی در زندگی رفتار کند. با توجه به مباحث مطرح‌شده در جلسات مداخله، علم تربیت دینی شامل مجموعه اعمال عمدی و هدف‌دار، به‌منظور آموزش گزاره‌های معتبر یک دین به افراد دیگر است؛ به‌نحوی که آن افراد در عمل و نظر، به آن آموزه‌ها متعهد و پای‌بند شوند. بنابراین، علمی طبیعی یا انسانی است که از جهت‌گیری الهی برخوردار و در راستای اهداف و انگیزه‌های دینی باشد.

بنابراین اعتقاد به خداوند و گرایش به افکار و اعمال دینی مرتبه‌ای از ایمان در قلب فرد ایجاد می‌کند و وجود ایمان در فرد، او را از گیر افتادن در حلقه‌یی از افکار و احساسات منفی و پوچ‌گرایی در زندگی رهایی بخشیده و برخورد او را با رویدادهای طبیعی و اجتماعی تحول می‌بخشد. در نتیجه فرد علاوه‌بر این‌که از نظر روانی برآوردی صحیح از توانمندی‌هایش می‌یابد و از آن‌ها استفاده می‌کند، متکی بر موجودی است که علم، قدرت و خیرخواهی بی‌نهایت دارد. بنابراین نمی‌توان تأثیر آموزشی بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی را بر افزایش هوش اخلاقی دانش‌آموزان متوسطه دوم نادیده گرفت. زیرا، افراد با ویژگی بلوغ عاطفی و گرایش به خودتنظیمی، مدیریت بهتری بر هیجانات خود دارند. بر همین اساس این افراد توانایی تحمل تنش و نگرانی را در عین حال که نسبت به آن بی‌تفاوت هستند، دارا بوده؛ بنابراین امکان بروز رفتارهای ناسازگارانه در واکنش به موقعت‌های فشارزا در آنان تقلیل پیدا می‌کند و این در بهبود سازگاری و انعطاف‌پذیری آنان نقش مهمی دارد و سبب عدم گرایش به مسائل ناشی از مشکلات عاطفی

مانند پرخاش‌گری و افسردگی می‌شود، تا فرد بتواند کنترل بهتری بر عواطف و هیجانات خود داشته باشد و در نتیجه درست‌کاری، مسئولیت، دل‌سوزی، بخشش (مؤلّفه‌های هوش اخلاقی) را تجربه کرده، این موضوع دست‌یابی به رشد عاطفی بیش‌تر را آسان‌تر می‌کند که با یافته این پژوهش هم‌سویی نشان می‌دهد.

در تکمیل آن‌چه که بیان شد می‌توان گفت، ویژگی‌های این برنامهٔ آموزشی شامل تنوع فعالیت‌های در نظر گرفته شده، شرکت در کار گروهی و فعالیت‌های عملی بود. پژوهش حاضر دارای محدودیت‌هایی نیز بود. در بخش کیفی پژوهش، دامنه کاربرد بسته آموزشی برای ارتقاء بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم تدوین شده است؛ از این‌رو استفاده از این چارچوب برای سایر افراد جامعه موضوعی است که نیاز به بررسی بیش‌تری دارد. در بخش کمّی، محدود بودن نمونهٔ پژوهش به دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم شهر اصفهان؛ می‌تواند تعمیم‌پذیری یافته‌های این پژوهش را به دانش‌آموزان خارج از این ویژگی‌ها، دچار محدودیت سازد. پیشنهاد می‌شود که اثربخشی این شیوهٔ آموزشی در تحصیلات پایین‌تر و بالاتر و خارج از این طیف سنی مورد بررسی قرار گیرد و نتایج با هم مقایسه شود. هم‌چنین، برای افزایش قدرت تعمیم‌پذیری نتایج، در سطح پیشنهاد پژوهشی، این پژوهش در سایر استان‌ها و مناطق و جوامع دارای فرهنگ‌های متفاوت اجرا شود.

با توجه به اثربخشی برنامه آموزشی بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی بر هوش اخلاقی دانش‌آموزان دختر و پسر دوره متوسطه دوم، در سطح کاربردی پیشنهاد می‌شود این برنامه آموزشی طی کارگاهی تخصصی به مشاوران و روان‌شناسان در مراکز مشاوره و خدمات روان‌شناختی آموزش‌وپرورش، و هم‌چنین، مشاوران مدارس آموزش داده شود تا آن‌ها با به‌کارگیری این آموزش، برای ارتقای بلوغ عاطفی و هوش اخلاقی دانش‌آموزان گامی عملی بردارند.

## تشکر و قدردانی

بدین‌وسیله از اساتید محترم و دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم شهر اصفهان، درعملیاتی نمودن بستر آموزشی بلوغ عاطفی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و اجرای پرسش‌نامه‌های این پژوهش همکاری نموده اند، نهایت تشکر و قدردانی به‌عمل می‌آید.

## منابع


قرآن کریم

نهج‌البلاغه

افتخاری، جابر، مسلمی، فهیمه، و سماوی، عبدالوهاب (۱۴۰۱). بررسی جایگاه هوش اخلاقی در کتاب‌های خوانداری دوره ابتدایی. *فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی*، ۱۸(۴)، ۲۵- ۷. http://doi:10.22051/jontoe.2021.36586.3369

برهمن، مریم، و موسیوند، محبوبه (۱۴۰۰). رابطه شایستگی اجتماعی، آخرت‌نگری با بهزیستی مدرسه: نقش واسطه‌ای، بلوغ عاطفی و اخلاقی نوجوانان در مدارس، *فصلنامه روان‌شناسی تربیتی*، ۱۷(۵۹)، ۲۱۲- ۱۷۵. https://doi.org/10.22054/jep.2021.54162.3086

بوربا، میکله (۱۴۰۰). *پرورش هوش اخلاقی*. ترجمه فیروزه کاووسی. تهران: رشد.

ترک براهویی، یوسف، عرب، علی، و نیک‌منش، زهرا (۱۳۹۹). نقش هوش اخلاقی در پیش‌بینی جهت‌گیری مذهبی در دانشجویان دانشگاه سیستان و بلوچستان. *مجله مطالعات روان‌شناسی تربیتی*، ۱۷ (۴)، ۱۹- ۱. https://doi.org/10.22111/jeps.2020.5839

دانشور، مهشید، و صداقتی‌فرد، مجتبی (۱۴۰۲). مقایسه بلوغ عاطفی و مهارت‌های اجتماعی و اعتماد بین فردی در فرزندان با و بدون تجربه طلاق والدین. *فصلنامه روان‌شناسی تحلیلی شناختی*، ۱۴(۵۳)، ۴۶- ۳۲. http://20.1001.1.28222476.1402.14.53.3.2

ذوقی پایدار، محمدرضا، محمودی، زینب، و نبی‌زاده، صفدر (۱۳۹۶). پیش‌بینی جهت‌گیری مذهبی براساس هوش معنوی و هوش اخلاقی در دانشجویان. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۱۱(۲۱)، ۱۵۰-۱۳۱. http://doi: 10.30471/psy.2018.1427

راوک، امیر (۱۴۰۰). بررسی اثربخشی روش الگویی در تربیت دینی جوانان از منظر قرآن و حدیث. *پژوهش و مطالعات علوم اسلامی*، ۳ (۲۹)، ۸۳- ۷۲.

رضائی‌سلطان‌آبادی، مرضیه، کدیور، پروین، و سعدی‌پور بیابانگرد، اسماعیل (۱۴۰۲). اثربخشی بسته آموزشی درس دین و زندگی مبتنی بر تئوری انتخاب بر مسئولیت‌پذیری و عمل به باورهای دینی در دانش‌آموزان. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۸(۴)، ۷۲- ۵۵. http://doi: 10.61186/qaiie.8.4.5

رفیعی‌پور، امین، فرهاد توسکی، لیلا، یاراحمدیان، مهرداد، فراهانی، سمانه، و دبیری، سولماز (۱۴۰۰). پیش‌بینی سازگاری اجتماعی، هیجانی و تحصیلی دانش‌آموزان مدارس شاهد براساس بلوغ عاطفی و تحمل پریشانی، *فصلنامه روان‌شناسی نظامی*، ۱۲(۴۶)، ۵۶- ۴۱. https://jmp.ihu.ac.ir/article_206612.html

سعیدی، گل‌بابا، محمودی، امیرحسین، و سارجالونی، فرحناز(۱۳۹۲). *بررسی تربیت عواطف از منظر امام علی (ع)*، پایان‌نامه. کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

صفایی، محمد (۱۴۰۱). بررسی رابطه بین نگرش مذهبی و آشفتگی هیجانی با بلوغ عاطفی دانش آموزان دوره ابتدایی، *اولین کنفرانس بین المللی پژوهش‌های کاربردی در علوم انسانی، اقتصاد، مدیریت و حسابداری*.

علی‌اکبری، مهناز، علیپور، احمد، و درنجفی‌شیرازی، مهناز (۱۳۹۴). اثربخشی قصه‌گویی بر مولفه‌های هوش اخلاقی کودکان دختر پیش‌دبستانی در شهر اصفهان، *فصلنامه شناخت اجتماعی*، ۳ (۲)، ۳۳-۴۳.

غفوری، آرزو، و صالحی، کیوان (۱۳۹۹). ارتقاء هوش اخلاقی دانش‌آموزان متوسطه اول در درس کار و فنّاوری. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴ (۴)، ۱۳۶-۱۰۷. http://doi:10.29252/qaiie.4.4.107

قانع عزآبادی، مهدی، حسنی، حسین، و برزگر بفروئی، کاظم (۱۴۰۲). تحلیل محتوای کتاب‌های پیام‌های آسمانی و دین و زندگی دوره متوسطه بر اساس مؤلفه‌های هوش اخلاقی میشل بوربا: مدل آنتروپی شانون. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۸ (۲)، ۱۲۲-۱۰۱. http://doi:10.61186/qaiie.8.2.101

قانع عزآبادی، مهدی، و حسنی، حسین (۱۴۰۰). واکاوی مؤلفه‌های هوش اخلاقی درآیات قرآن، روایات، احادیث و از نگاه نظریه‌پردازان غربی، *همایش ملی تربیت در زیست بوم جدید*، تهران.

کاویانی، محمد (۱۴۰۰). روان‌شناسی در قرآن (مفاهیم و آموزه‌ها)، تهران: نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

کلینی، محمدبن یعقوب‌بن اسحق (۱۴۰۰). *اصول کافی*. ترجمه محمدباقر کمرهای. تهران: نشر اسلامی.

کوری، جرالد، کوری، ماریان اسنایدر، کالان، پاتریک، و راسل، مایکل (۱۴۰۰). *فنون گروهی مشاوره و روان‌درمانی*. ترجمه باقر ثنایی، تهران: بعثت.

کهزاد، فاطمه، و سعیدی، گل‌بابا (۱۳۹۴). *نقش رفتارهای عاطفی در تربیت اسلامی کودکان از منظر قرآن و سنت*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد غیردولتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

لامع‌راد، ساناز، و ابراهیمی‌مقدم، حسین (۱۳۹۸). مقایسه هوش اخلاقی، مهارت‌های اجتماعی و ویژگی‌های شخصیتی نوجوانان پسر معتاد به اینترنت با افراد عادی. *اخلاق در علوم و فناوری*، ۱۴ (۳)، ۶۲-۵۷. http://ethicsjournal.ir/article-1-1533-fa.html

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۴ ق). بحارالانوارجلد، دوم، بیروت، مؤسسة الوفاء.

محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۹). *میزان الحکمه*، ج ۸، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر.

محمودی، محمدتقی، سیادت، سیدعلی، و شادان‌فر، فائزه (۱۳۹۱). رابطه مؤلفه‌های هوش اخلاقی و رهبری تیمی مدیران گروه‌های آموزشی دانشگاه‌های شهر زاهدان .آموزش و ارزشیابی (علوم تربیتی)، ۵ (۱۹)، ۱۰۷-۱۲۶.

مشفقی، مریم، و لطیفی، زهره (۱۳۹۸). اثربخشی بسته آموزشی، پرورش مهارت‌های زندگی مبتنی بر مبانی اسلامی با روش فعال بر هوش اخلاقی دانش‌آموزان دختر. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴ (۱)، ۱۶۲-۱۴۵. http://dx.doi.org/10.29252/qaiie.4.1.145

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹) *تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران: صدرا.

مهدوی، محمدصادق، و زارعی، امین (۱۳۹۲). عوامل مؤثر در گرایش نوجوانان به ارزش‌های اخلاقی (مطالعه موردی: دانش‌آموزان سال سوم راهنمایی استان همدان در سال تحصیلی ۸۴- ۱۳۸۳). *فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی ایران/ علمی پژوهشی*، ۱ (۲)، ۲۱- ۱.

نجفی، محمد، متقی، زهره، و نصرتی هشی، کمال (۱۳۹۴). سازمان‌دهی نظام تربیت عاطفی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۳ (۲۹)، ۸۲- ۴۹. https://iej.ihu.ac.ir/issue_2200172_2200176.html

نعمت‌الهی، خلیل و نعمت‌الهی، طاهره (۱۳۹۴). بررسی رابطه بین بلوغ عاطفی و سلامت روان در بین دانشجویان مجرد و متأهل دانشگاه آزاد ارسنجان، *اولین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روان‌شناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی*، تهران.

## References


Bagh.G (2018). Emotional maturity among adolescents in Relation to parental involvement. International Journal of Advanced Educational Research, 3(1), 183-186.

Berk, LE. (2018). *Exploring of lifespan Development*. 3 ed. USA: Prentice Hall PTR.

Borba, M. (2018). Nine Competencies for Teaching Empathy. *Journal of Educational Leadership*, 76 (2), 22-28.

Brahman, M., & Mosivand, M. (2021). The relationship between social competence, futurism and school well-being: mediating role, emotional and moral maturity of adolescents in schools, *Educational Psychology Quarterly*, 17(59), 175-212. https://doi.org/10.22054/jep.2021.54162.3086.[In Persian]

Daneshvar, M., & Sadaghati Fard, M. (2023). Comparison of emotional maturity and social skills and interpersonal trust in children with and without parental divorce experience. *Cognitive Analytical Psychology Quarterly*, 14(53), 32-46. http://20.1001.1.28222476.1402.14.53.3.2. [In Persian]

Gall, M. D., Gall, Joyce P., Borg, & Walter R. (2006) Educational Research: An Introduction (8th Edition).

Ghafouri, A., & Salehi, K. (2019). Improving the moral intelligence of the first secondary school students in the course of work and technology. *Qaiie*, 4(4), 107-136. http://doi:10.29252/qaiie.4.4.107. [In Persian]

Iftikhari, J., Muslimi, F., & Samavi, A. W. (2022). Examining the position of moral intelligence in elementary reading books. *Quarterly Journal of New Educational Thoughts*, 18(4), 25-7.http://doi:10.22051/jontoe.2021.36586.3369. [In Persian]

Joy, M., & Mathew, A. (2018). Emotional Maturity and General Well-Being of Adolescents. *Journal of Pharmacy*, 8(5), 01-06.

Kalaiselvan, S., & Maheswari. K. (2016). A study on emotional maturity among the post graduate students. *Journal of Humanities and Social Science*, 21(2), 32-34. http://dx.doi.org/10.25215/0501.049

KiranSaimons, S., Nath Dutta, A., & Dey, S. (2017). Effect of emotional maturity on self- concept of adolescents – a study. *International Journal of Advanced Research (IJAR)*, 4(12), 2215-2222.http://dx.doi.org/10.21474/IJAR01/2638

Lame Rad, S., & Ebrahimi-Moghadam, H. (2018). Comparison of moral intelligence, social skills and personality traits of adolescent boys addicted to the Internet with normal people. *Ethics in Science and Technology*, 14 (3), 57-62. http://ethicsjournal.ir/article-1-1533-fa.html. [In Persian]

Mahdavi, M. S., &Zarei, A. (2012). Effective factors in teenagers' tendency towards moral values (case study: third-year students of Hamadan province in the academic year 2014-2015). *Quarterly Journal of Iranian Sociological Studies/ Scientific Research*, 1 (2), 1-21. [In Persian]

Malone, D.M. (2020). Ethics education in teacher preparation: a case for stakeholder responsibility. *Ethics and Education*, 15(1), 77-97. http://dx.doi.org/10.1080/17449642.2019.1700447

Mushfaghi, M., &Latifi, Z. (2018). The effectiveness of the educational package, developing life skills based on Islamic principles with an active method on the moral intelligence of female students. *Qaiie*, 4 (1), 145-162. http://dx.doi.org/10.29252/qaiie.4.1.145. [In Persian]

Najafi, M., Motaghi, Z., & Nosrati Heshi, K. (2014). Organization of emotional training system based on Quranic teachings. *Research on Islamic Education Issues*, 23 (29), 49-82. https://iej.ihu.ac.ir/issue_2200172_2200176.html. [In Persian]

Qane Ezzabadi, M., Hosni, H., & Barzegar Bafroi, K. (2023). Content analysis of the books of heavenly messages and religion and life of middle school based on the components of moral intelligence of Michel Burba: Shannon's entropy model. *Qaiie*, 8 (2), 101-122. http://doi:10.61186/qaiie.8.2.101. [In Persian]

Rafeedali, E. (2017). Influenceof self-conseptandemitional maturityon leadership Behavior of secondary schools Headsin Kerala, India. *European Journal of Education Studies*, 8(11), 11-19. http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.233008

Rafieipour, A., Farhad Toski, L., Yarahmadian, M., Farahani, S., & Dabiri, S. (2021). Prediction of social, emotional and academic adjustment of students of Shahid schools based on emotional maturity and distress tolerance, *Military Psychology Quarterly*, 12(46), 41-56. https://jmp.ihu.ac.ir/article_206612.html. [In Persian]

Rajeshwari, R.R. (2017). A Study on relationship between emotional maturity, stress and self-confidence among mangement students. Asia Pacific Journal of Research, Vol.1, Issue LVI, 95-99.

Ravak, A. (2021).Examining the effectiveness of the model method in the religious education of young people from the perspective of Quran and Hadith. *Research and Studies of Islamic Sciences*, 3 (29), 72-83. [In Persian]

Rezai-Soltan-Abadi, M., Kadior, P., & Saadi-pour Biyabangard, I. (2023). The effectiveness of the educational package of religion and life course based on choice theory on responsibility and practice of religious beliefs in students. *Qaiie*, 8(4), 55-72. http://doi: 10.61186/qaiie.8.4.5. [In Persian]

Rifqiawati, I., Saputri, Y.A., Oktaviani, H., Nurrohmah, S., & Handayani, T. A. (2021). The Students' Emotional Maturity and Learning Motivation through Distance Learning During Covid-19 Outbreak. In*ternational Journal of Biology Education Towards Sustainable Development*, 1(1), 27-37. http://dx.doi.org/10.17762/jaz.v44iS-5.1939

Suvankar. (2018). A study on emotional maturity of students of higher secondary school. *International Journal of Innovative Research in Engineering & Multidisciplinary PhysicalSciences (IJIRMPS)*, 6(4), 6-11.

Turk Brahoui, Y., Arab, A., & Nik Manesh, Z. (2019). The role of moral intelligence in predicting religious orientation in Sistan and Baluchistan University students. *Journal of Educational Psychology Studies*, 17(4), 1-19. https://doi.org/10.22111/jeps.2020.5839. [In Persian]

Verma, Srivastava & Dubey. (2018). A study on emotional stability among children in Faizabad.

Zidkova, R., Glogar, P., Polackova Solcova, I., P van Dijk, J., Kalman, M., Tavel, P., & Malinakova, K. (2020). Spirituality, Religious Attendance and Health Complaints in Czech dolescents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(7), 23-39. https://doi.org/10.3390%2Fijerph17072339

Zoghi Paydar, M., Mahmoudi, Z., & Nabizadeh, S. (2016). Prediction of religious orientation based on spiritual intelligence and moral intelligence in students. *Studies in Islam and Psychology*, 11(21), 131-150. http://doi: 10.30471/psy.2018.1427. [In Persian]